

antidogmatsko usmerenje

Svetozar Stojanović: OD MARKSIZMA DO ETATIZMA SA LJUDSKIM LICEM,
Centar za filozofiju i društvenu teoriju instituta društvenih nauka Univerziteta
u Beogradu, 1988.

nikola kajtez

Nova knjiga poznatog filozofskog pisca Svetozara Stojanovića pokušava da sa izrazito antidogmatskih pozicija odgovori na pitanja o odnosu marksističke teorije prema zbivanjima u savremenom komunističkom pokretu, stepenu odgovornosti Marksovog opusa za sve totalitarne, represivne, antidemokratske i nehumane posledice do kojih je doveo boljševizam (nakon što je unutar marksizma, izbio status vodeće struje) u savremenom etatizmu (etatističkim on naziva postojeće socijalističke režime), a odnosu savremenog kapitalizma i etatizma i mogućem putu njihovog daljeg razvoja. U tim pokušajima, on dolazi do niza zapažanja. Ovde ću se osvrnuti na neka od njih.

Stojanović ne samo da smatra iluzijom da nam se jedino pri istraživanjima koja ostaju na tragu Marksovog mišljenja pruža prilika da stignemo do savremene filozofske i društvene teorije, već je za njega takođe iluzija da se danas uošte može izgraditi bilo kakav »sveobuhvatni pogled na svet«, pa za jedini mogući živi marksizam danas, proglašava onaj koji ima »fragmentarni i radikalno-revizionistički karakter«. Ipak, po njemu su još uvek na snazi neka marksistička saznanja: o vlasničko-ekonomskoj dimenziji društvenih klasa, o ideologiji, o oblicima otuđenja itd. S druge strane, Stojanović smatra da je za uspešnu reviziju marksizma dovoljno iz njega ukloniti filozofsku spekulaciju i zameniti je takvom teorijom društva i istorije koja »valja da bude što više empirijski fundirana« — akcenat treba staviti na onu dimenziju marksizma, koja pretenduje na naučnost. Postavlja se, međutim, pitanje da li je Marks mogao konstruisati pojmove klasa, ideologije, otuđenja i sl. onako kako je to učinio, da nije u najmanju ruku koketirao sa filozofskom spekulacijom i hegelijanskom tradicijom.* Smisao pomenutih pojmova Marks je uglavnom već izgario i odredio u Ranim radovima — dakle, u onoj fazi svog misaonog razvoja u kojoj je filozofska spekulacija najeksplicitnije prisutna i u kojoj je uticaj Hegela na formiranje njegove teorije društva i istorije, najjači. Kao što bi bilo nemoguće izvršiti reviziju Hegelove filozofije — pri zameni njenih zahteva za celovitošću, sveobuhvatnošću i sistematičnošću filozofskog mišljenja, zahtevima za mnoštvom »mikro teorija«, »fragmentarnih uvida«, »mišljenja u odlomcima« i sl. (jer bi se time izgubila suština Hegelovog »šoduhvata, bitna dimenzija, bez koje njegova filozofija ne bi bila ono što jeste, pa se u odnosu na nju više ne bi radilo o revizionizmu, već o totalnom razaranju osnova na kojima stoji ova celokupna filozofska građevina), tako je nemoguće izvršiti reviziju Marksovog mišljenja — pri zameni filozofske spekulacije pozitivističko-empirističkim pristupom (jer se time ne ruši samo jedna dimenzija Marksove misli, već koje bi neke druge dimenzije mogle da opstanu, već se u potpunosti dovodi u pitanje celokupna Marksova teorija, a to je daleko radikalniji zahtev od onoga što ga sobom nosi pojam revizionizma). Time ne želim da kažem da Marksova filozofija ima privilegiju nedodirljivosti i da se ona ne sme u celosti dovoditi u pitanje (u tom slučaju bih debelo zagazio u dogmatizam), već to, da je, po mom mišljenju, protivrečno prihvatiti važenje i vrednost nekih Marksovih pojmova, a istovremeno odbaciti onaj teorijski pristup uz pomoć koga se ti pojmovi određuju. Ove protivrečnosti ne bi bilo jedino tada, kada bi se potpuno nezavisno od Marksove spekulacije moglo doći do pojmova do kojih on dolazi. (Tada bi se moglo reći da je Marks pogrešnim

pristupom slučajno došao do valjanih rezultata). Pošto je, međutim, npr. empirijskim putem nemoguće doći do, recimo, pojma otuđenja, pomenuta protivrečnost postoji.

Veoma je interesantan Stojanovićev pokušaj da Marksov pojam »društveno-ekonomske formacije« dopuni pojomom »društveno-političke formacije«. Po ovoj ideji, u prvom slučaju bi se radilo o društvenoj (klasnoj) formaciji sa ekonomskom, a u drugom sa političkom dominantom (gde se, iza pojavnog partijskog monopola, krije klasni monopol). Stojanović smatra da u socijalističkim (etatističkim) sistemima, u sukobima »između političke i ekonomske »racionalnosti« politička odnosi prevagu« — i to uvek.**

Stojanović predlaže razlikovanje pojmova »vladajuće« i »dominantne« klase, podrazumevajući pod prvim pojomom ekstremni oblik drugog. U tom smislu savremena etatistička klasa (kako Stojanović naziva vladajuće slojeve u socijalističkim zemljama, polazeći od već pomenute pretpostavke da se tu ne radi o partijskoj, već o klasnoj vladavini) je primer vladajuće, a buržoazija (budući da, po njemu, nema prerogative političke, već samo ekonomske vlasti) dominantne klase. Valja, međutim, napomenuti da u prirodi buržoazije nikako nije samo zahtev za ekonomskom »dominacijom«, već i za političkom vladavinom. U protivnom, bilo bi teško objasniti svrhu njenog učešća u npr. Francuskoj revoluciji 1789. ili Februarskoj revoluciji 1848. godine. Naivno bi zvučalo objašnjenje da je to jednostavno njena želja za jednakošću svih građana pred zakonom i za suverenošću naroda. Bogata industrijska buržoazija je i pre februara 1848. imala ekonomsku dominaciju, ali ne i političku vlast, pa je želja za njenim osvajanjem glavni razlog njenog aktivnog učešća u toj revoluciji. U tom smislu, možemo postaviti i pitanje šta je razlog gušenja junskog ustanka pariskog proletarijata (iste godine), od strane krupne buržoazije, ako ne strah od moguće deobe upravo osvojene političke vlasti? Stojanović podvrgava kritici Marksov pojam »diktature proletarijata« u »prelaznom periodu«, i, mada primećuje veliku razliku između njegovog i boljševičkog shvatanja ovog pojma, on Marksa ipak ocenjuje kao saodgovornog za sve ono što se u ime diktature proletarijata u boljševizmu činilo. Po njemu, Marksov pojam diktature proletarijata, budući da proletarijat u celini nikako ne može sprovesti diktaturu, neumitno vodi u diktaturu u ime proletarijata, u diktaturu nad njim, u diktaturu manjine nad većinom. S tim u vezi, Marks se ovde kritikuje zato što nije pronašao nikakav način za borbu protiv »opšte etatizacije i formiranja nove vladajuće klase od »predstavničke« radničke klase. Rečju, citav Marksov projekat diktature proletarijata Stojanović smatra utopijskim.

Razlikovanjem »etatizma sa ljudskim i etatizma sa neljudskim licem« započinje se analiza mogućnosti preobražaja ove »društveno-političke formacije«. Put od drugog (čiji je vrhunac dostignut u staljinizmu) prema prvom etatizmu (koji je danas u nekim zemljama više, a u nekim manje prisutan, mada je, u celini uzev, još uvek tek u povoju) je u njegovoj liberalizaciji. Krupne promene koje bi vodile u demokratizaciju čitavog društva, Stojanović smatra nemogućim u etatizmu, jer se kose sa samom njegovom suštinom: demokratizacija društva bi, naime, značila ukidanje (odnosno prevazilaženje) etatizma. Međutim, put u demokratizaciju vodi preko liberalizacije.

Ima u knjizi »Jugoslavija i komunisti«, za ljubitelje bulevarskih naslova bizarnih detalja o slučajnom ranjavanju u lovu Edvarda Kardelja iz puške Jovana Veselinova.« To je bilo ... negde 1959. godine. Bio je dosta teško ranjen. Ali Kardelj je bio diskretan, nije hteo ni reč da kaže o tome. Jedino njegova žena, ona je osuđivala srpsko rukovodstvo, ciljajući verovatno na Rankovića i na sve nas. Smatrala je da Srbi ne vole Kardelja i da rade protiv njega« (s. 55). Ispisivač knjige B. K. povodom ovog mesta u kazivanju J. Đ. sproveo je bezrazložno pravu malu istragu po različitim izvorima izdašno citiranu u fusnotama knjige (s. 55—6).

U segmentu knjige prošarane naučnim opservacijama J. Đ. se, začudo, prema sintagmi »građansko društvo«, koja jezičkom tradicijom od Aristotelovog vremena pojmovno čvrsto egzistira u evropskoj političkoj filozofiji — u smislu »društva odnosno zajednice građana, koji su slobodni i jednaki i međusobno povezani i podvrgnuti jednom političkom obliku vlasti, koji u pravilu oni sami nose« (M. Ridel), odnosi prilično nepoverljivo, posmatrajući je tek pojavno i shvatajući kranje simplifikovano. Kaže, naime, »sve je više grupa mladih ljudi kojima imponuje ta floskula o građanskom društvu. Za neke od njih ono prosto znači civilizovano društvo; za druge, još uvijek opterećene staljinizmom, znači staljinističko društvo; a za one koji su naklonjeni višepartijskom sistemu, znači višepartijsko građansko društvo...« (s. 145).

I tako dalje, i tome slično u gotovo svih deset — jedanaest dijaloških poglavlja knjige (Ustavopisac; Ustav revolucije; Ustav federacije; Ustav konfederacije; Srbija danas; Jugoslavija i komunisti; Avet promena; Izbor Slobodana Jovanovića; Dvostruki Kardelj; Pogled prema Titu; Ja.). Iz pejzaža narativnog sivila i osrednjosti, zasluhuje jedino da se izdvoji poglavlje pod naslovom »Jugoslavija i komunisti« (koindiciira sa naslovom knjige). Tu je Adresa Jovana Đorđevića uz prikladnu asistenciju Bora Krivokapića konzistentna, precizna i prikladna temi. Govori akademik J. Đorđević na ovoj deonici knjige o »versajskoj Jugoslaviji«, ideji jugoslovenstva, karakteru svih naših ustava, osnovnoj vrednosti Komunističke partije, patriotizmu, političkom pluralizmu u socijalističkom samoupravnom društvu, »sindromu« naše neodgovornosti, transformaciji socijalizma (što je inače udarna tema na nekim zapadno-evropskim Univerzitetima (SR Nemačke, Oldenburg). Ali sve to je malo, nedovoljno (jedna četrnaestina teksta knjige) da pokrije i popuni ostala tanušna mesta celog kooperativnog projekta nazvanog »Jugoslavija i komunisti«.

Naposletku, ne može se ispitivaču i ispitniku, kazivaču i ispisivaču osporiti »nepodnošljivu« jezičku lakoću, narativna opuštenost, ležernost u prelasku sa jedne na drugu temu. Nešto kao čitanje »političkog« trilera ali u obrnutom smeru: od raspleta prema zapletu! Rečju: dangubno, ispod očekivanja čitaoca i (ranije) osvedočavanih kapaciteta autora.

Stojanović govori i o mogućnosti približavanja etatizma i kapitalizma u tom smislu što bi se u prvom, pored državne i zadružne svojine s jedne, i plana s druge strane, uvodili i privatna svojina s jedne, i tržište s druge strane, a u drugom obrnuto — uz tržište i privatnu svojinu, plan i državna svojina. Verovatno su mu, kao pozitivan primer ovakvih stremljenja, poslužile skandinavske zemlje, za koje on kaže da su čak i u domenu socijalne politike prevazišle «realni socijalizam»

Sve u svemu, Stojanović nastoji da pokaže kako marksizam, mada još nije iscrpeo sve svoje mogućnosti, ne treba da bude glavna tačka oslonca u istraživanjima puteva prevazilaženja najdubljih antagonizama klasnog društva, već samo to, da za neke njegove ideje još ima mesta u savremenom fragmentarnom mišljenju, otvorenom prema svim slobodno i antidogmatski usmerenim teorijskim pravcima.

*Po Stojanoviću, Marks nije uspeo, kolebajući se između otvorene i zatvorene dijalektike, da se izvuče iz Hegelovog istoricizma i progresivizma i u suštini je ostao pobornik zatvorene dijalektike. Stoga Stojanović, nastojeći da dijalektiku — kako sam kaže — shvati pre svega «heuristički», predlaže, pored pojma «prevazilaženje» (karakterističnog za Hegelovu i Marksovu dijalektiku, kod kojih on, najjednostavnije rečeno, znači progres), i pojam «ispodilaženje» (koji bi značio regres). Stojanović, dakle, smatra da predlaže radikalno drugačiju dijalektiku od Hegelove, pa samim tim i od Marksove, budući da «Marksova dijalektika u biti predstavlja Hegelovu dijalektiku».

**Najnovija zbivanja u nekim socijalističkim zemljama to, bar u izvesnoj meri, demantuju: vlasti nastoje da sistemskim reformama omoguće slobodnije ekonomske tokove. Doduše, jasno je da se ovdje ne radi o potpunoj pobedi «ekonomske racionalnosti» i o odustajanju od vlasti vladajućih krugova, već o pokušaju da se efikasnijom privredom, uz što manje strukturalne promene u političkom sistemu, prevaziđe ekonomska (i opštedruštvena) kriza. Međutim, bez obzira na razloge zbog kojih od ovoga dolazi, vidimo da ni u ovim sistemima politika ne mora uvek da trijumfuje nad ekonomijom, da se i ovi sistemi — mada još uvek vrlo sporo — mogu transformisati i prilagodavati novim uslovima. Drugo je pitanje u kolikoju su meri takve promene zasnovane na marksističkim načelima. Stojanović je u pravu kada kaže da ni «liberalizacija» ni «tržišna ekonomija» nemaju sa njima veze, i da ne bi bilo teško Marksovu kritiku političke ekonomije upotrebiti protiv takve liberalizacije.

psihopatik i evena ili kolektivni užas

Vojislav Despotov: «MRTVO MIŠLJENJE», Književna zajednica Novi Sad, 1989.

milenko stašević

Svaka umetnost kada se posmatra sa stanovišta odnosa prema životu može da ima, u osnovi filozofske argumentacije, oblik ili tip suvišnog posmatranja, koji je, zbog toga, unapred smešten s onu stranu teorijske i praktične inteligencije a i života, uostalom. Naravno, takvo gledanje ne mora da bude greška niti kulturni ili intelektualni snobizam već književni odnos prema materiji koji nije daleko od književne mode, ili, malo slobodnije rečeno, od redefinisana književne tradicije. Sve je to u duhu književnog razvoja dotle dok redefinicija ne postane dominantna i dok nov stav prema svetu i njegovim relevantnim postulatima ne postane prepreka revitalizaciji života u delu i tako oslabi veze na liniji praktični svet — književni svet. Ako bi još dublje išli u elaboraciju ovakve problematike postmodernizam bi bio ona književna tendencija koja, upravo, hoće da sačuva i prekid sa tradicijom i njezina osnovna obeležja. Greške u klasifikaciji i periodizaciji na postmodernom i modernom su iz lošeg procenjivanja koliko delo ima u sebi tradicije i koliko novih nastojanja.

Roman Vojislava Despotova načinjen je tako da se nedoumice uklanjaju na taj način što se tekst, imanentno unutrašnjim sklopovima, preobražava u «planiranu» aktualizaciju čiji su osnovni simboli i koordinate kretanja podešene zanimljivo, a za pesnika po vokaciji, retko uspešno literarnoj manipulaciji preuđenoj prema recepcijskoj sposobnosti savremenog konzumenta. Ovakvo usklađivanje je, pored ostalog, postmodernistička pragmatička kombinacija literarnih instanci koje karakterišu čitanje bez suvišnog gledanja pa se ovim putem zaobilazi fetišizacija teksta što, svakako, povećava težinu događanja u romanu deleći je od tekstovnih ustupaka teorijskim određenjima. Ovo, ponekad, izgleda kao radnja svojstvena spisateljskoj individualnosti ili, tačnije, stabilizaciji narativne paradigme negde iz vremena prvih osamdesetih godina kada je to bilo «eksperimentalno traganje» u stvaranju prihvatljivih literarnih konvencija pogodnih novim sadržajima. Tako asocijativno/poetski mehanizmi koji bi se, inače, očekivali, ustupaju mesto motivacijsko/proznom odnosima pa nam se čini da autor, koji piše ovaj roman slabio ili uopšte ne čita pesme. To nije slučaj kod mladih srpskih prozaista nastalih u ovoj deceniji koji ne funkcionišu na mimetičkim vezama sa svetom već funkcionišu na globalnim analognim vezama gde mimetizam nije presudan. Odatle je onaj, za literarno delo nužan i neophodan, utisak u romanu da živimo u jed-

nom zajedničkom svetu koji nas pritiska težinom ogromne morbidnosti ustanovljene na planu dvotekstovne, paralelne informacije koje, kad su u pitanju književni junaci, deluju na nivo značenjski zgnusnutih, sugestivnih slika atakujući na čitaoca takođe dvostruko: putem osnovnog teksta i putem paralelnog teksta. Ovakvo pojačano delovanje teksta ima za rezultat dvostruko angažovanje komunikacionih polja čitaocve intersubjektivnosti: u prvom komunikacionom polju čitalac je zamišljen nad svojom sudbinom, a u drugom, kad se njegova recepcija «proširi» do margina i paralelnog teksta, nad opštom ljudskom sudbinom. Ovo dvostruko potvrđivanje jedne opšte zamisli o svetu koji je već u halucinantnom stanju jer je u agoniji proizvedenoj na svim relevantnim tačkama priče, je i dvostruko kadiranje. Ono je takvo iz namere da potvrdi i ubedi onog prvog čitaoca ili Drugog u istom čitaocu da njegovo nesvesno gubi psihoanalitičku konotaciju i postaje stvarnost u kojoj se živi. Tako književni junak i njegov čitalac u romanu zapadaju u isto egzistencijalno beznađe s tim što čitalac trpi dodatni pritisak egzaktne agensa koji brišu razliku između sveta u knjizi i sveta iz kojeg čitalac čita. Stoga se tačno ne zna kada je koji psihopatik u pitanju. Da li je u pitanju onaj kojeg pomenuti agensi čine novim bolnikom, psihopatikom prazne duše, razglobljene i razdešene, ili je u pitanju Psihopatik koji je to zbog toga što je u romanu tačno prepoznao i determinisao stvarnost. Sav taj psihoanalitički diskurs potpomaže i gradi postmoderni tip romana a izraženi pesimizam nastao iz Despotovljevog realističkog razobličavanja života je još jedna opšta njegova karakteristika.

Intertekstualne veze (Kami, Kafka, Sartre...) koje se osećaju u romanu i koje su samo još jedna njegova vrednost, (J. Kristeva, u prilog ovome, odavno misli da intertekstualnost zamenjuje intersubjektivnost a tekst je, prema njoj, «upijanje i preobražavanje nekog drugog teksta» odakle proizilazi da se pesnički jezik čita kao dvostruki kod), funkcionišu tako što se dodaje nov tekst na već postojeća značenja pojačana metonimijskim vezama. Drugačije, u Despotovljevom romanu metonimijska veza pojačava poruku tako što stare tekstove uzima kao dopune i ilustracije ne dopuštajući mogućnost potpune autonomnosti teksta već njegovu intertekstualnu povezanost sa drugim tekstovima. U ovakvim okolnostima roman Mrtvo mišljenje razvija takav kreativan potencijal koji treba razumeti kao njegov pozitivni vrednosni predložak.

U romanu su, nadalje, relevantne tačke priče određene viškom slika tako izabranih i tako komponovanih da se između sebe, kad dođe do prenaplašene introspekcije, počnu deliti i razdvajati u pasaže koji, neminovno, pod pritiskom tekstovne inercije i naglih zgušnjavanja misli čine slike paralelnih svetova. Ovakva iznenadjuća dinamika pretočena u nov potencijal proizvodi indikatore/likove koji se, kao merni instrumenti, pokazuju u delovima teksta gde se kompozicijski pojačava ideja. (Evenina «dvorečnost») a takođe i u onim delovima teksta gde su primetnije intertekstualne veze (Ubica u Sava-centru, Gradska priroda, itd.). Ova osobina, kao poetičko sredstvo i kao slikovna koncentracija iskaza, ublažuje konflikte na semantičkom planu diskursa, usklađuje asocijativnu disperziju, pojednostavljuje funkcionisanje teksta na liniji uzročno-posledičkih veza među predmetima pripovedanja i, na kraju, postaje jedna stilaska osobina ukupnog teksta očudujućeg dejstva, koja, u krajnjem ishodu, pojačava recepciju.

Despotovljeva proza zbog naglašene slikovne fascinantnosti i zgnusute misaono/asocijativne izražajnosti, ometa razvoj glavne radnje čineći ga, na momente, statičnim među dinamičnim i apartnim detaljima. Ima se utisak da Despotov to namerno čini: dramskom naboju romana lišenom klasičnog konflikta neće dozvoliti da se izvrši preraspodela struktura na prateće i noseće već će ih izjednačiti tako što će roman pretopiti u znak a njegovu semiotičku vrednost potvrditi «protokom» recepcijenta kroz tekst oslobadajući ga žurbe za događajima. To se moglo učiniti samo odsustvom ustaljenog tipa naracije poštujući, ipak, onu koja u tekst postoji. Psihopatik i Evena i pored zajedničke želje da imaju dete nisu uspeali da ga stvore pa su, posle svega što ih je zadesilo u romanu, u poslednjoj glavi usvojili psihički i fizički degenerisano dete, dakle, novog Psihopatika koji će mlad ući u XXI vek. Optimizmu nema mesta (u romanu je on nekakva zastarela kategorija mišljenja) u vremenu u kojem je «otrovna svaka kap kiše» (str. 63.) a ono što pokreće celokupnu dinamiku dvoje glavnih likova, što je njihov cilj i naslednik, je «devojčica velike glave, kepec iz čijih ramena izrastaju samo šake kao neka krila. Iz usta i nosa kaplje večita sluz» (str. 155.) Ovakav brutalan kraj romana odgovara ukupnoj patologiji doživljavanja koja je, zaslugom pisca, neartificijelna. U romanu je svet života obeležen poznatim ulicama, kafanama, natpisima, sve je prepoznatljivo, s jedne strane, one koja karakterišu okvirne sadržaja, s druge strane je kosmos bezsmisla, univerzum obeščovečenja, potencirana istina autorovog kritičkog opredelenja.

Pored svega, negde u pozadini, u epistolarnom obliku, Despotovu se «dogodila» priča. U romanu su ova pisma (Hare Krsna, Isus revolucija, Rudolf Štajner, Vežbe letenja) jedan antropozofski diskurs započet posle šezdeset i osme i u kojem se agnostički karakter nudi, posebno očišćenjem, umirenim i skladnim strukturama epistola, kao moguće rešenje. Ezoterija kao smisljeni karakter kojem je obeležen sadržaj pisama, u filozofskoj instanci, i u porukama, u predlogu rešenja čuva dragocenu rezervu prema opštem rešenju kao mogućem. Psihopatiku ili adresatu, i jednom od najboljih poglavlja (Sova u Vrnjačkoj banji), uspeo je samo da poleti onda kada se transformiše.

Da li bi se, na kraju, moglo još razmisliti o književnom odnosu stihije osećanja i složenog niza događaja kao nedovoljno uređenim. Dobra organizacija teksta podrazumeva još od Aristotela literarnu obavezu, što svakako, ne znači da stihija ne može imati opsektivnost metafore koja posredno, u negativnom predznaku, intrigira recepcijenta i tako poništava dilemu o njezinom pogrešnom uređenju. Veće je pitanje, autorski dobro rešeno, odbir činjenica i njihovo jednačavanje i slaganje prema dobro odabranim načelima pripovedanja koja podrazumevaju koncept smišljen pre teksta već u genotekstu. Vojislav Despotov, u smislu ovakvog posmatranja načinio je roman koji je, ujedno, i genotekst, i fenotekst, i-tekst. Tekstovne karakteristike čuvaju upućenost u smisao romaneskog pripovedanja, a u njegovim najdubljim jezičkim slojevima, i segmente jake interne energije pripovedača čije će ponovno javljanje značiti nov kvalitet u vrednovanju srpskog romana.